Artur Dobry

Przemiany architektoniczne Przedzamcza od XVIII do połowy XIX wieku

1. Rysunek rekonstrukcyjny według Conrada Steinbrechta założenia malborskiego po 1413 roku, po wybudowaniu Wału Plauena, zamek i miasto w największej średniowiecznej fazie rozwoju (zbiory MZM, reprodukcja na wystawie *200 lat przemian architektonicznych zamku*). Teren Przedzamcza z licznymi zabudowaniami. Karwan – wozownia; Kornhaus – magazyn zboża nad Nogatem; ludwisarnia – dom odlewniczy; dwór kamieniarski; siodlarnia i warsztaty szewskie koło Bramy św. Mikołaja; snycernia po wschodniej stronie; kościół św. Wawrzyńca i ciąg gospodarczy, w którym infirmeria służby, słodownia, browar; stajnie zlokalizowane głównie przy murach obronnych od północy; wewnątrz magazyny żywności; obory, chlewnie itd.

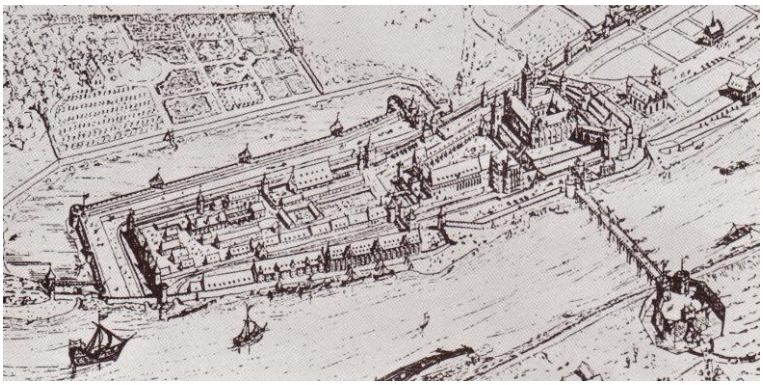

2. Plan zamku malborskiego – próba jego rekonstrukcji w średniowieczu, wykonany według pomiaru Augusta Gersdorffa, na podstawie jego badań i ustaleń historyka Johannesa Voigta. Załączony do publikacji Josepha von Eichendorffa *Die Wiederherstellung des Schlosses der deutschen Ordensritter zu Marienburg*, wydanej w Berlinie w 1844 roku.

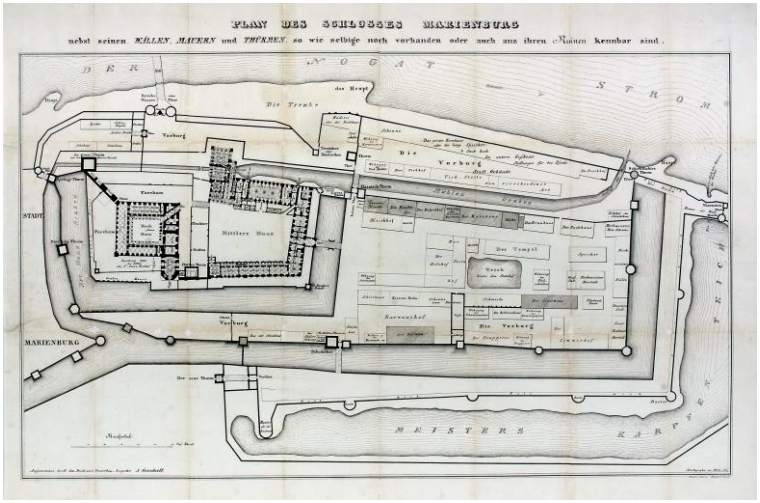

3. Plan Malborka z 1629 roku, wykonany przez inżyniera i kartografa szwedzkiego Olausa Johannesa Gotho (Gothusa). Obejmuje teren od Nogatu po usypane przez Szwedów fortyfikacje wokół przedmieść. Plan zawiera również widoki bram miasta i Bramy Nowej zamku. W obrębie Przedzamcza schematycznie wrysowane spichrz nad Nogatem, ciąg gospodarczy, stajnie i arsenał.

4. Plan Malborka podczas oblężenia w 1656 roku. Mapa atlasowa zamieszczona przez Samuela Barona von Pufendorfa w 1696 roku w Norymberdze w publikacji De REBUS A CAROLO GUSTAVO SUECIAE REGE […]. Kartografem mapy był Erik Dahlberg (zbiory MZM, reprodukcja na wystawie *Trzy wieki w granicach Rzeczpospolitej*).
Plan obejmuje cały obszar twierdzy Malbork z zamkiem, Starym Miastem i dalekimi przedmieściami włączonymi w obręb systemu fortyfikacyjnego: na wschodnim brzegu Nogatu od stawów rybnych wielkiego mistrza po Wielbark, na zachodnim bastion Vogelsank w Kałdowie.
Przedzamcze ponownie ujęte schematycznie, choć pojawia się już więcej budynków, opracowanych w formie schematycznej. Opisane są tylko wielki spichrz i Karwan.

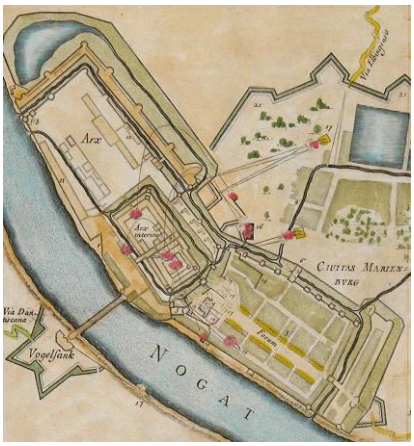

5. Portret ekonoma malborskiego Gerarda Denhoffa, miedzioryt rytowany przez Willema Hondiusa, wydany w Gdańsku w 1643 r. z okazji otrzymanej przez Denhoffa w tym roku godności wojewody pomorskiego. Jako ekonom Denhoff przyczynił się do częściowej restauracji zamku, m.in. za jego kadencji kościół zamkowy uzyskał nowy dach (1647), choć liczne remonty przedłużały się, głównie ze względu na koszty i brak wystarczającego finansowania.

W tle przedstawienia budowle zamku w Malborku od strony zachodniej:

---- po prawej stronie Pałac i Zamku Wysoki – na pierwszym planie mury obronne nadbrzeżne z widocznymi dachami i kominami budynków dostawionych od wewnątrz. Widoczne są też Baszty Mostowe, zwieńczone krenelażem.

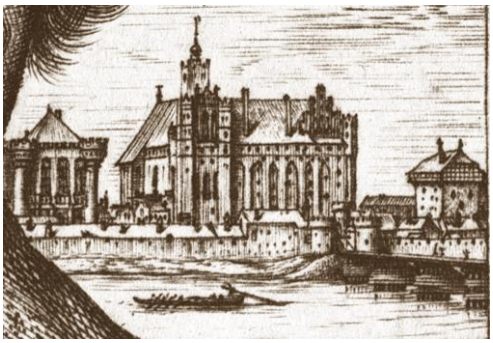

---- po lewej stronie Jeden z nielicznych widoków wielkiego spichlerza zbożowego, na grafice czterokondygnacyjnego z wysokim dwuspadowym dachem. Od budynku odchodzi mur łączący go z basztą Maślankową.

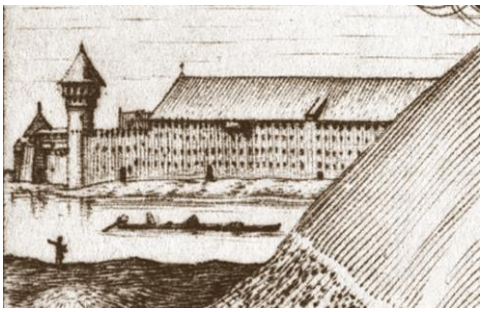

6. Panorama Malborka od strony zachodniej. Rysunek wykonany przez Friedricha Bernharda Wernera po 1727 roku, wydany jako miedzioryt w Augsburgu u spadkobierców Jeremiasza Wolffa w serii „widoków sławnych miast europejskich" (zbiory MZM, reprodukcja na wystawie *Trzy wieki w granicach Rzeczpospolitej*).

W centralnej części i po lewej stronie widok założenia zamkowego z licznymi zabudowaniami Przedzamcza i Podzamcza na pierwszym planie:

---- po lewej stronie widok Przedzamcza zza Nogatu od zjazdu nad rzekę po mury i baszty obronne narożnika północno-zachodniego. Wzdłuż muru nadbrzeżnego wielki spichlerz zbożowy (zaznaczone tylko okna w górnej kondygnacji) i dobudowana od południa stodoła. W głębi widoczne są baszta przy kościele św. Wawrzyńca oraz jego dach z sygnaturką, hełmy Baszt Snycerskiej i Wójtowskiej (tzw. Brama na Piaski) i fragment Karwanu.

---- na pierwszym planie przed Zamkiem Średnim i Wysokim zabudowa Podzamcza. Szczegółowo oddane są zabudowania przyklejone od wewnątrz zamku do muru brzegowego. Można odczytać tu poszczególne domy, ich ustawienie, wysokość i zadaszenia. Za nimi drugi ciąg zabudowy mieszkalnej, częściowo ustawionej szczytami do prowadzącej przez Podzamcze ulicy. Widać duże zagęszczenie zabudowy.

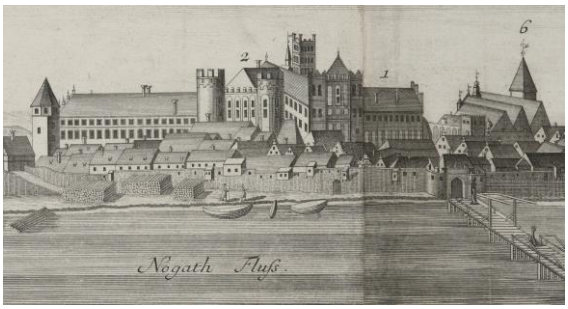

7. Plany założenia zamkowego z XVIII wieku, będące załącznikami do lustracji zamku malborskiego, przechowywanych w Archiwum Skarbu Koronnego w Warszawie:

---- plan z 1745 roku, załącznik do Inwentarza Ekonomii Malborskiej spisanego przez Antoniego de Laubnitza na polecenie króla Augusta III, pod kierunkiem starosty Michała Ernesta Rexina. Spisany w języku niemieckim (zbiory MZM, reprodukcja na wystawie *Trzy wieki w granicach Rzeczpospolitej*).
Plan obejmuje całe założenie zamkowe pomiędzy Kanałem Młynówki i stawem rybnym od wschodu i północnego wschodu a Nogatem od zachodu. W górnej części mapy drugi brzeg rzeki w Kałdowie. Na prawym arkuszu dołączony spis budynków i mieszkańców.

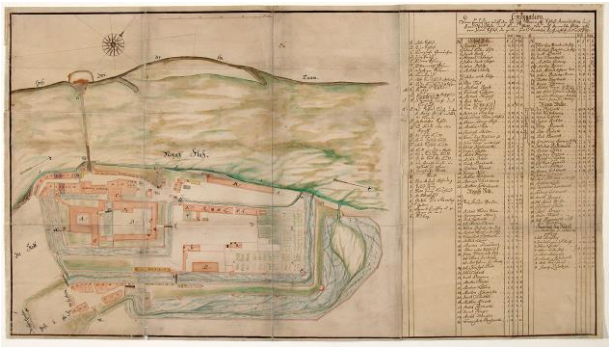

---- plan z 1765 roku, załącznikiem do inwentarza opracowanego przez komisję delegowaną przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, kierowaną przez biskupa Antoniego Kazimierza Ostrowskiego i konsyliarza królewskiego Karola Fryderyka Schmidta, spisanego tym razem w języku polskim. Autorem mapy był geometra Johann Karl Friedrich Müller (zbiory MZM, reprodukcja na wystawie *Trzy wieki w granicach Rzeczpospolitej*).
Plan obejmuje całe założenie zamkowe pomiędzy Kanałem Młynówki i stawem rybnym od wschodu i północnego wschodu a Nogatem od zachodu. Na prawym arkuszu dołączony spis budynków i mieszkańców.

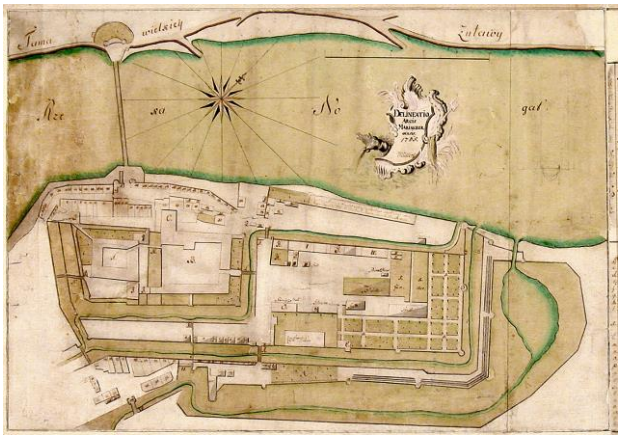

---- plan z maja 1755 roku, dołączony jest do relacji z działalności komisji królewskiej z 1755 r. Komisja powołana była do realizacji kontraktu zawartego z miastem Malborkiem 16 grudnia 1754 r. Miała na celu oddanie w wieczystą dzierżawę miastu należących do ekonomii malborskiej gorzelni, browarów, karczm oraz gruntów na Podzamczu i przedmieściach malborskich. Spisany w języku polskim.
Na planie zaznaczono kolorami, literami i cyframi grunta i budynki należące do Zamku, starostwa i miasta. Kolorem czerwonym i dużymi literami alfabetu łacińskiego oznaczono grunta i budynki należące do Zamku np: A. Stary Zamek, B. Nowy Zamek, C. Królewskie Pokoje, D. Cekhauz, E. Prochownia. Kolorem „modrym” (zielonym) i małymi literami

alfabetu zaznaczono budynki, place, ogrody należące do starostwa. Kolorem złotym i cyframi rzymskimi oznaczono budowle oddane miastu: gorzelnie, browar, karczmę zamkową i trzy mosty. Kolorem zielonymi i cyframi arabskimi zaznaczono działki dzierżawców gruntów na Podzamczu oddane miastu. W legendzie przy każdym numerze działki podano nazwisko dzierżawcy i jej powierzchnię.

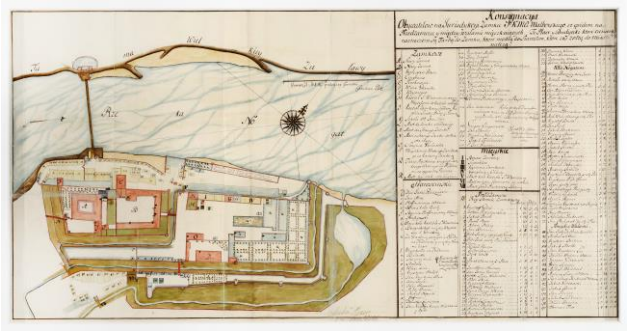

8. Panorama zamku i miasta w śpiewniku malborskim, zawierającym pieśni nowe i przydatne dla wsparcia śpiewu, wydanym z rozporządzenia Rady Miasta Gdańska przez Tomasza Jana Schreibera, gdańskiego drukarza w roku 1756, z myślą o gminie ewangelickiej. Wewnątrz miedzioryt na podstawie rysunku Johanny Dorothei Philippin Sysang z 1755 roku.
To dość schematyczny widok z lotu ptaka, od strony wschodniej, uproszczony i nie zawsze zawierający właściwą zabudowę z tamtego czasu.

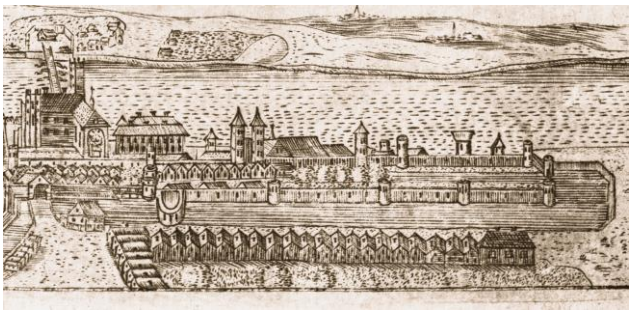

9. Plan zamku z 1755 roku (omówienie):

--- strona południowo-wschodnia obejmuje teren dawnego podwala po lewej stronie, z zabudowa mieszkalną i stajniami oraz most na Młynówce przed Piaskową Bramą; dalej ku północy most przed „Bramami w Wałach” (Brama Nowa z dwiema basztami) nad fosą i teren wałów, gdzie zabudowa mieszkalna, stajnie dobudowane do muru zachodniego od fosy i częściowo na środku, wolnostojące. Od zachodu nad fosą most. Pod numerem „z” – na końcu zabudowy wałów mieszkanie i ogród Gaspara Kunca.

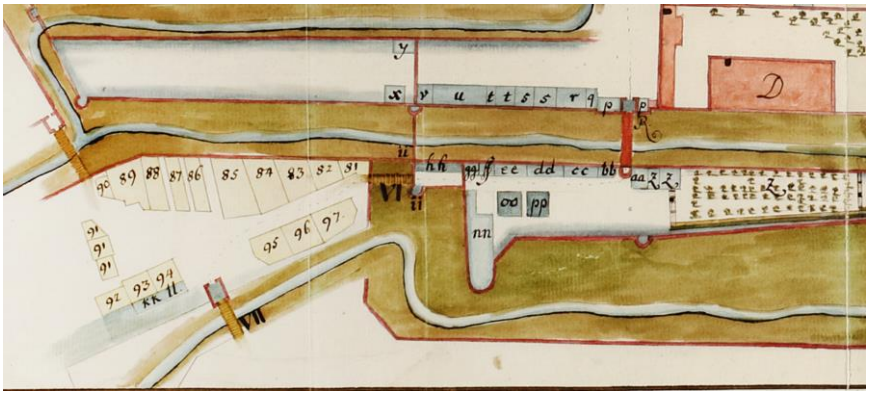

--- Przedzamcze pomiędzy Nogatem a fosami wschodnią i północną. Zabudowa od strony wschodniej: dwie wieże z bramą do mostu nad fosą /p/, Karwan – „Ceughaus” /D/, stajnia królewska, nakryta dachówką holenderką /O/ i stodoła z dachem słomianym „żuławskiej roboty”, prochownia, czyli Baszta Prochowa (w inwentarzach wspomina się o umiejscowieniu tam więzienia) /E/, dwie stajnie, stara i nowo wybudowana, kryte słomą, z wyposażeniem /n/; wokół od wschodu i północy tereny ogrodów starostwa /k/. Na dziedzińcu mieszkanie /l/ oraz bielawa (bielnik), czyli miejsce gdzie bielono tkaniny /m/. Zabudowa od strony zachodniej, w tym ciąg gospodarczy: kościół św. Wawrzyńca i baszta od strony rzeki, teren z cmentarzem opasanym murem i obok mieszkanie należące do kościoła, w którym mieszkał dzwonnik /H/, mieszkanie wrotnego zamkowego /P/, karczma zamkowa /III/, browar zamkowy (w lustracji opisany jako sąsiadujący z gorzelnią, a w tym miejscu mieszkanie należące do starostwa) /I/, gorzelnia, która dzierżawiona jest od starostwa przez miasto i obok chlewy /IV/, w środkowej części ciągu tzw. wójtostwo, gdzie mieszkał geometra ekonomii malborskiej /G/.

Teren między fosą zachodnią a Nogatem, zwany czasem Zamkiem Niskim. Dojazd przez most nad fosą, przy Baszcie u św. Wawrzyńca /V/, zabudowa mieszkalna i stajnie /f, g/; w miejscu spichlerza zbożowego („Kornhuz”), po zniszczeniach wojennych rozebrany w 1748 roku (był w złym stanie i groził zawaleniem w stronę Nogatu, a jego remont miał być niezwykle kosztowny; dachówka użyta została do łatania dachów na Zamku Wysokim), teren, na który ma przywilej od króla Augusta III starosta Rexin, podobnie jak na tartak przy ujściu fosy.

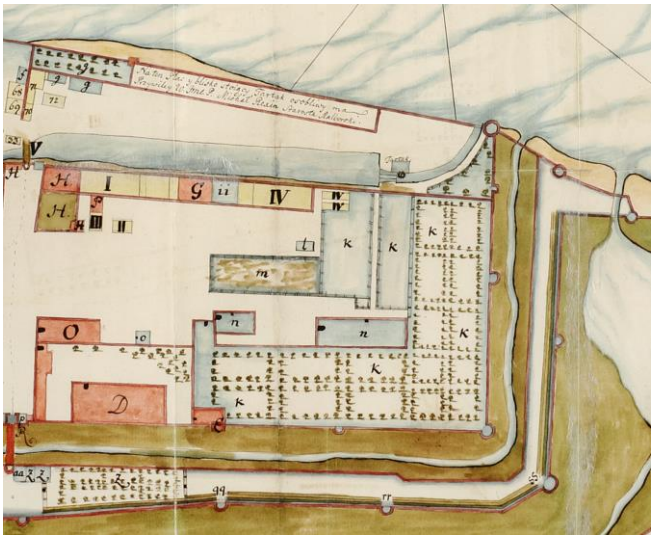

--- Podzamcze pomiędzy fosą zachodnią a murem brzegowym Nogatu, to tak zwana jurydyka zamkowa (starościńska), czyli enklawa rzemieślnicza na gruntach starościńskich i zamkowych, niepodlegająca władzom miejskim i miejskiemu sądownictwu. Powstała niewątpliwie już drugiej połowy XVI wieku. Jej rozwój następuje jednak dopiero po zakończeniu II wojny szwedzkiej, kiedy to nowy ekonom malborski Franciszek Bieliński zaczyna sprowadzać i osiedlać na szerszą skalę na terenie należącym do starostwa malborskiego licznych rzemieślników różnych profesji. Na początku osadzano tutaj w szczególności murarzy, cieśli i stolarzy, a później także browarników, gorzelników oraz handlarzy i karczmarzy. W skład Podzamcza wchodził teren podzielony biegnącą środkiem ulicą na strony „od zamku" i „od Nogatu".

Zabudowa od strony północnej: na środku placu za mostem nad fosą zachodnią a przejazdem nad rzekę dom drugiego wrotnego /Q/, wzdłuż muru brzegowego zabudowa mieszkalna dostawiona do muru, od wschodu zabudowa częściowo wolnostojąca, łącznie 65 budynków. Na terenie trzy bramy: Szewska, św. Mikołaja i Mostowe. W zabudowie od północy wzmiankowany był browar starościński.

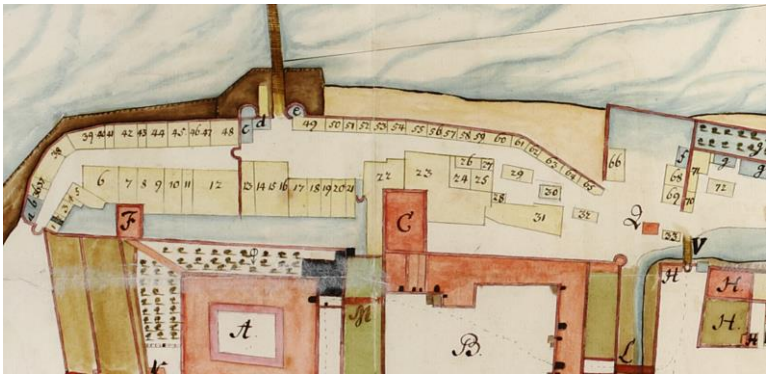

10. Fragment panoramy Malborka z akwatinty według rysunku Friedricha Fricka, wydanej w 1799 roku w Berlinie (tzw. album Fricka).
Widok zamku od strony wschodniej. Po prawej stronie zabudowa Przedzamcza: wieże Snycerska i Wójtowska, Karwan, dom na Wale Plauena, Baszta Prochowa, w tle sygnaturka kościoła św. Wawrzyńca.

11. Plan założenia zamkowego oraz dodatkowo zamku i miasta z 1794 roku według rysunku Friedricha Gilly; akwatinta Friedricha Fricka z 1799 roku.
Plan obejmuje cały teren założenia zamkowego pomiędzy Nogatem, Starym Miastem a umocnieniami od strony wschodniej i północnej. Oddany jest bardzo schematycznie. Po lewej stronie teren Przedzamcza z zaznaczeniem kilku najważniejszych budynków oraz murów z basztami: Karwan, Brama na Piaski, kościół św. Wawrzyńca, ciąg gospodarczy, ludwisarnia. Brak zabudowy mieszkalnej.

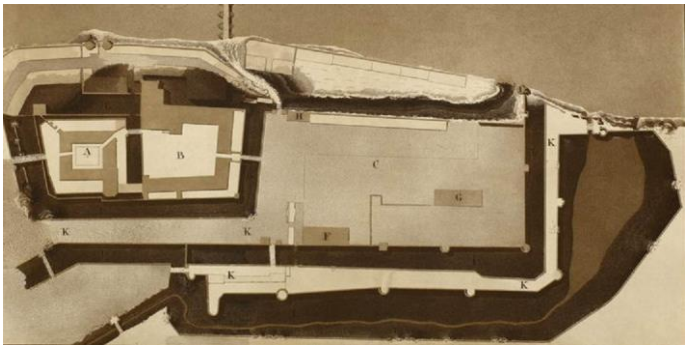

12. Rysunek rekonstrukcyjny głównej części założenia zamkowego w 1800 roku. Jest to próba odtworzenia przez Conrada Steinbrechta dawnego wyglądu Zamku Wysokiego i Średniego wraz z ówczesną zabudową Podzamcza i Wału Plauena.
W przypadku tej zabudowy, głównie mieszkalnej, autor ograniczył się do dosyć schematycznego jej potraktowania. Część budynków w jego czasach już nie istniała, a miejsca gdzie stały domy można było odtworzyć na podstawie planów z lustracji zamkowych

z XVIII wieku. Dość ogólnie potraktowana była też zabudowa Wałów Plauena, na tym rysunku jedynie jako element uzupełnienia kompozycji.

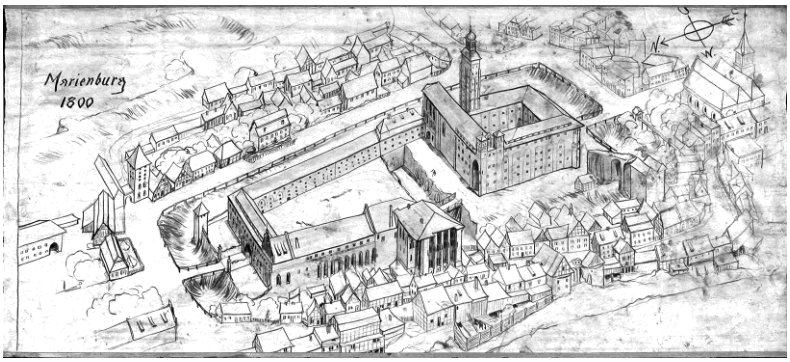

13. Widoki zamku od strony Nogatu, od południowego zachodu.

---- Rycina z około lat 30. XIX wieku według rysunku D. Carlo. Na pierwszym planie zabudowa Podzamcza od strony rzeki, różnogabarytowa o zmiennej liczbie kondygnacji, wiernie oddana, w większości fachwerkowa, drewniana, rzadziej murowana. Zabudowa wzdłuż muru brzegowego szeregowa, czasem tylko widoczne w głębi są domy wolnostojące. W miejscu dawnego mostu, od strony ruin baszt mostowych zejście do Nogatu.

---- Podobne ujęcie tematu, obraz malowany farbą olejną na płótnie w 1844 roku. Widoczna kolorystyka zabudowy – biel fachwerku i muru oraz czerwone dachy.

14. Widoki Podzamcza wewnątrz zabudowy.

---- Pałac Wielkich Mistrzów od strony północno-zachodniej, według rysunku Friedricha Gilly. Akwatinta Fridricha Fricka z 1799 roku.
Po prawej stronie fragmenty zabudowy mieszkalnej, m.in. drewniany parterowy dom wolnostojący.

---- Pałac Wielkich Mistrzów od strony południowo-zachodniej, według rysunku Johanna Heinricha Hoorna, rytowany przez Augusta Rahnkego w 1833 roku w Elblągu.
Widoczny jest inny typ domu – piętrowy, murowany, szczytowy, nakryty dwuspadowym dachem, w typie późnobarokowym. Tego typu zabudowa możliwa była od strony wschodniej Podzamcza, gdyż teren nie był ograniczony murem.

---- Pałac Wielkich Mistrzów od południowego zachodu. Obraz olejny namalowany przez Domenico Quaglio w 1834 roku.

W centrum obrazu trakt prowadzący przez Podzamcze od strony mostu koło kościoła św. Wawrzyńca do Bramy Szewskiej. Po lewej stronie zabudowa mieszkalna od strony muru brzegowego przy Nogacie. Widoczne domy w konstrukcji fachwerkowej, głównie jednopiętrowe, częściowo w nie najlepszym stanie. Pomiędzy tą szeregową zabudową brak kilku domów i otwarty widok na rzekę. Po prawej stronie kompozycji trzy domy utrzymane w dobrym stanie. Od strony Pałacu omawiany już z poprzedniej ryciny – tu za to z innym kształtem szczytu. Pozostałe dwa w konstrukcji fachwerkowej, piętrowe, kalenicowe z dwuspadowymi dachami pokrytymi ceramiczną dachówką.

---- Fotografia z 1893 roku, ujęcie z krenelaża Pałacu w kierunku południowym. Widoczna zabudowa traktu Podzamcza, częściowo zmieniona w 2. połowie XIX wieku, przed jej wykupieniem przez Zarząd Odbudowy Zamku i wyburzeniem.

15. Widoki zachodniej zabudowy Podzamcza na rycinach i fotografiach:

---- litografia według rysunku Carla Ludwiga Rundta, wydana w 1829 roku w Berlinie. Charakterystyczna ruina Baszt Mostowych i bardzo schematycznie oddana zabudowa nad rzeką.

---- fotografia z około 1885 roku, wykonana przez Albrechta Meydenbauera. Widoczna jest już tylko ta zabudowa, która zachowała się w lepszym stanie; ruina Baszt Mostowych.

---- fotografia z 1887 roku, początek prac przy usuwaniu zniszczonych domów mieszkalnych.

16. Teren Przedzamcza między fosą zachodnią a Nogatem, zwany Zamkiem Niskim.

---- plan z 1755 roku (już omawiany), ukazujący zabudowę w tym czasie

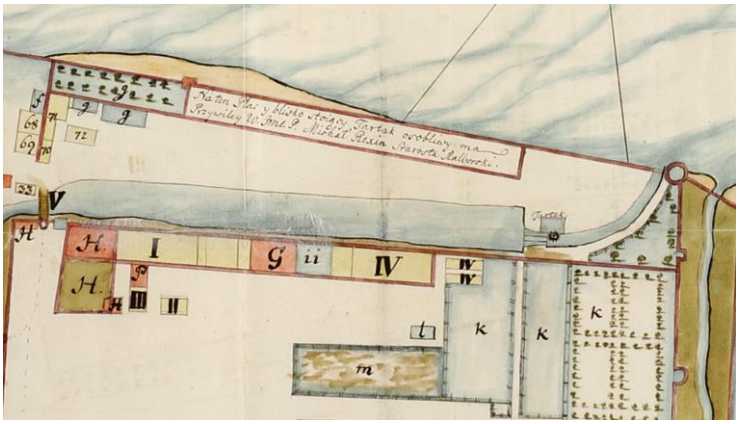

---- fotografia z 1885 roku wykonana przez Meydenbauera i fotografia z 1890 roku; panorama od strony północno-zachodniej, z wieży mostu kolejowego; na pierwszym planie zabudowa mieszkalna i gospodarcza na terenie gdzie jeszcze w XVIII wieku stał wielki spichlerz zbożowy oparty o mur brzegowy. Domy murowane lub w konstrukcji fachwerkowej, częściowo w zabudowie szeregowej, o dwuspadowych dachach, z ogrodami na tyłach posesji.

17. Akwarela Profesora Johanna Carla Schultza z Gdańska, wykonana w 1850 roku. Widok na most nad fosą zachodnią przy kościele św. Wawrzyńca, zbudowany na nowo w 1752 roku przez miasto. Był to tzw. przejazd na teren Zamku Niskiego, Podzamcza oraz do brzegu Nogatu. Na akwareli stan po pracach restauracyjnych w czasach Augusta Gersdorffa. Po prawej stronie jeden z zachowanych, wolnostojących, parterowych domów z czterospadowym dachem.

18. Plan Przedzamcza z 1890 roku po rozpoczęciu przemian na jego terenie w czasach Conrada Steinbrechta.

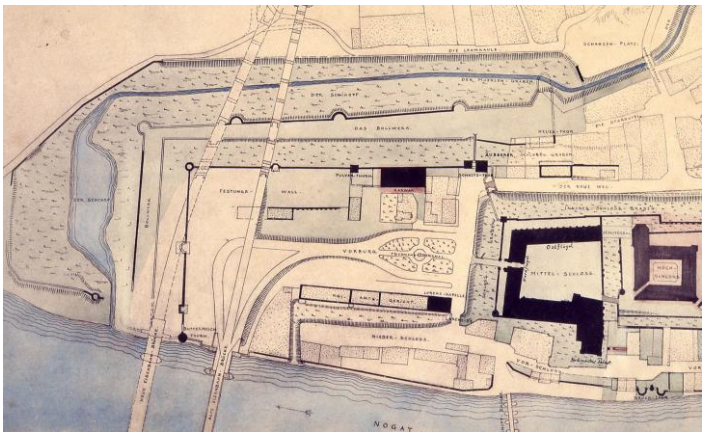

---- plan ciągu gospodarczego z 1898 roku. W tym roku budynek gdzie mieściły się od pierwszego rozbioru Polski urzędy sądowe oraz pocztowe przejęty został przez Zarząd Odbudowy Zamku.

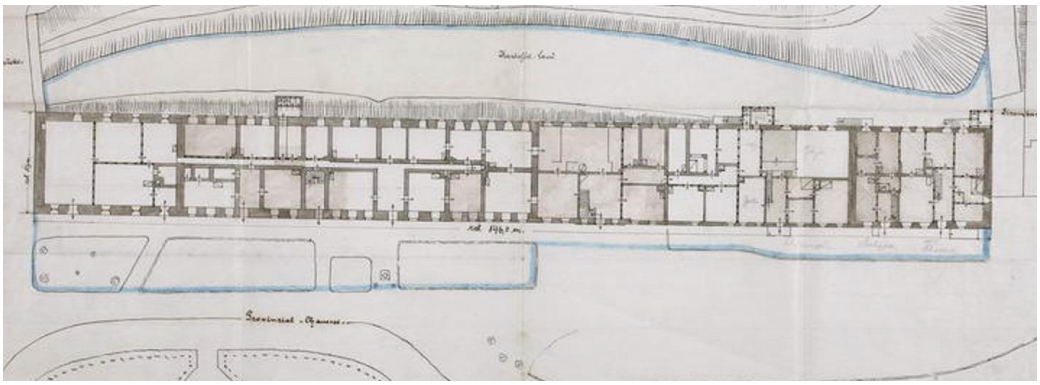

---- projekty zmian architektonicznych ciągu gospodarczego z lat 1840-41, przygotowane przez administrację sądową i pocztową

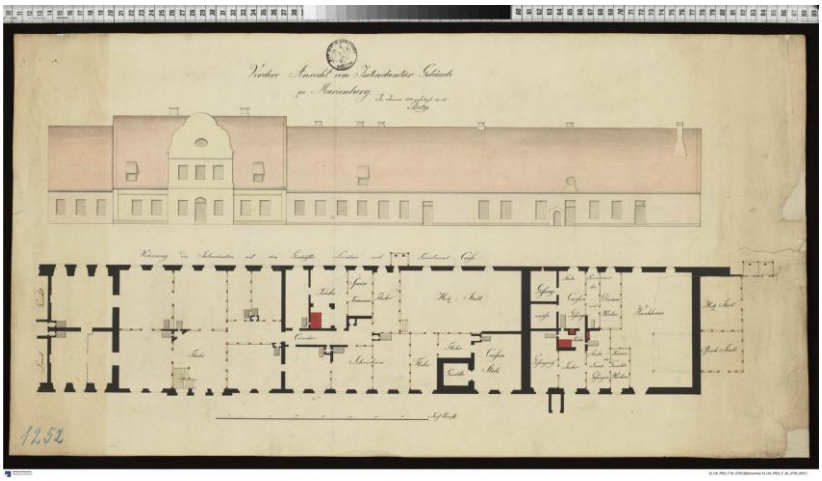

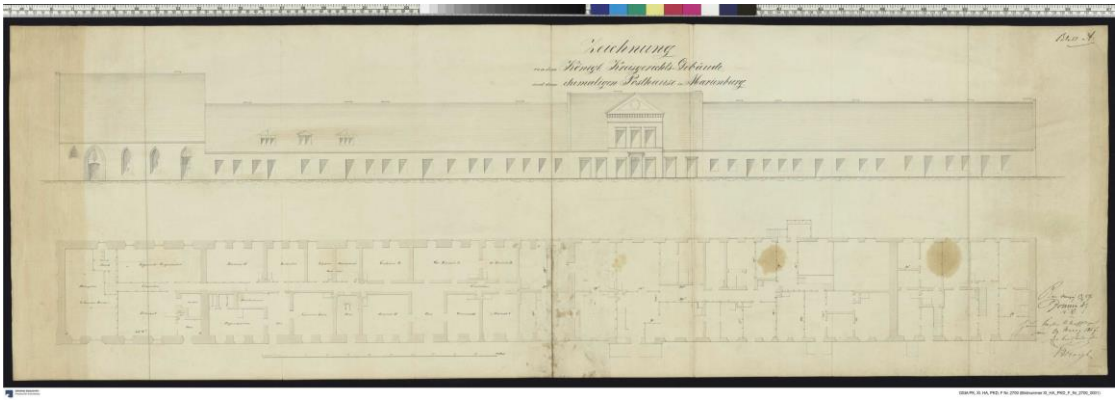

---- projekt stajni i wozowni pocztowej w miejscu dawnej ludwisarni z 1840 roku

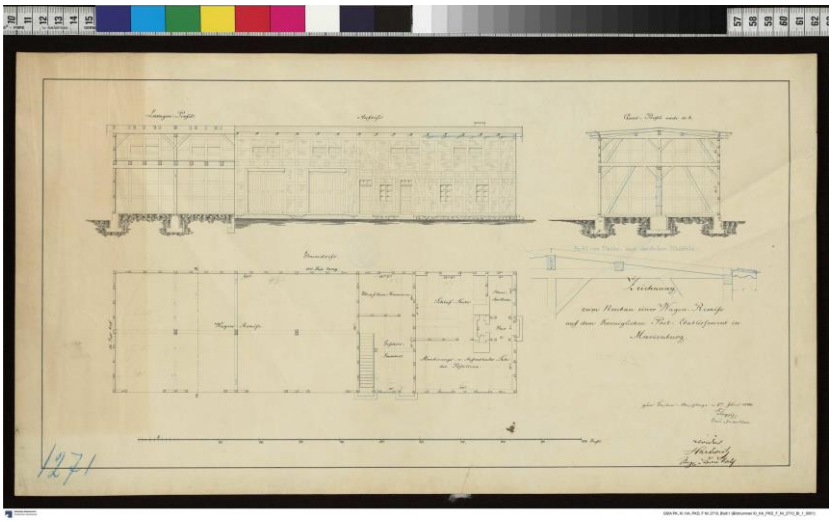

---- fotografia Meydenbauera z 1885 roku, ujęcie z wieży głównej w stronę północną. Po lewej stronie kościół św. Wawrzyńca ze szczytem z 1846 roku i dachy dawnego sądu.

19. Z zabudowy dawnego Przedzamcza do czasów Steinbrechta zachował się jedynie Karwan, stajnia i wozownia pocztowa z lat 1840-41 (w miejscu ludwisarni), dom dla robotników z lat 80. wzniesiony na starych fundamentach (tzw. klasztorek, Dom w Ogrodzie), willa Zarządu Odbudowy Zamku z lat 50. i kilka budynków mieszkalnych, rozebranych w 1908 roku.
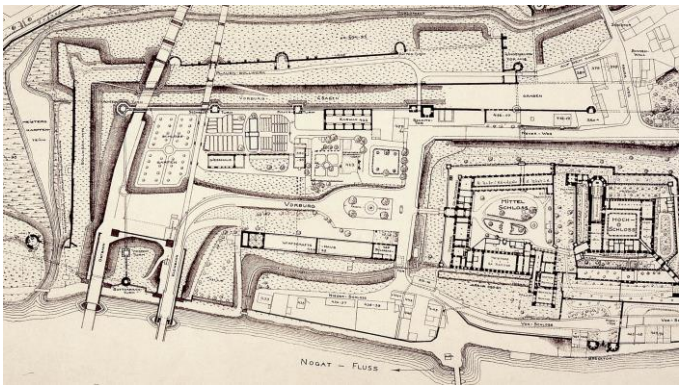
Większość zabudowy uległa destrukcji podczas budowy na tym terenie fortyfikacji przez inżyniera Roberta Gayla oraz budowy kolei w latach 50. XIX wieku.